

УДК 94(477)«085/1170»:271.2]:930(100=161.2)

**РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА  
У ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ  
КИЇВСЬКОЇ РУСИ****RUTHENIAN ORTHODOX CHURCH  
IN THE GOVERNMENTAL AND POLITICAL LIFE  
OF KYIVAN RUS****Зінкевич Т. С.,**

здобувач кафедри археології, давньої  
та середньовічної історії України,  
Східноєвропейський національний університет  
ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна),  
e-mail: zinkevychts@gmail.com, ORCID:  
<https://orcid.org/0000-0002-1053-9267>

**Zinkevych T. S.,**

PhD-student of the Department of Archeology,  
Ancient and Medieval History of Ukraine, Lesya  
Ukrainka Eastern European National University  
(Lutsk, Ukraine), e-mail: zinkevychts@gmail.com,  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1053-9267>

*Висвітлено участь православного духовенства у суспільно-політичному житті Київської Русі, розкрито його роль у процесі консолідації східнослов'янських земель та у боротьбі за збереження державної єдності Русі. Метою дослідження стало з'ясування місця православної церкви у суспільно-політичному житті Київської держави. Предметом аналізу були витoki політичної та правової традиції участі Церкви та духовенства у суспільно-політичному житті, участь Руської православної церкви у виробленні правових норм життя давньоруського суспільства, у становленні системи законодавства та судочинства.*

*Автор дійшов висновку, що прийняття Володимиром Великим візантійської моделі відносин між Церквою та державою дозволило перетворити Київську Русь на міцну централізовану державу, рівноправну країнам середньовічної Європи.*

*Серед перспектив подальших досліджень потребує вивчення проблема особистісних стосунків великих київських князів з митрополитами, та вплив останніх на внутрішню політику очільників Київської Русі.*

**Ключові слова:** Київська Русь, Руська православна Церква, духовенство, державність, суспільно-політичне життя, законодавство, судочинство.

*The article deals with the participation of the Orthodox clergy in the socio-political life of the Kyivan Rus, revealed its role in the process of consolidation of the East Slavic lands and in the struggle to preserve the state unity of Rus. The purpose of the study was to find out the place of the Orthodox Church in the socio-political life of Kyivan state. The subject of the analysis was the origins of the political and legal tradition of the participation of the Church and the clergy in social and political life, the participation of the Ruthenian Orthodox Church in the development of legal norms of life of ancient Ruthenian society, in the incipience of the system of legislation and legal proceedings.*

*The author came to the conclusion the adoption by Volodymyr the Great of the Byzantine model of relations between the Church and the state made it possible to turn Kyivan Rus into a strong centralized state equal to the medieval European countries.*

*Among the prospects for further research, it is necessary to study the problem of personal relations between the great Kyivan princes and metropolitans, and their influence on the internal policies of the leaders of Kyivan Rus.*

**Keywords:** Kyivan Rus, Ruthenian Orthodox Church, clergy, statehood, social and political life, legislation, legal proceedings.

Місце Церкви у державно-політичному житті будь-якої християнської держави завжди викликало зацікавлення дослідників минулого. Запровадження в Київській Русі християнської релігії східного зразка у статусі державної викликало ряд змін у суспільно-політичному житті держави.

Мета дослідження – з'ясувати місце православної церкви у суспільно-політичному житті Київської Русі.

Проблематика ролі Руської православної церкви у державно-політичному житті Київської Русі представлена у дослідженнях вітчизняних та діаспорних вчених. Зокрема, певні аспекти теми, що стосуються впливу християнства на формування джерел законодавчої системи Київської Русі проаналізовані у праці Й. Сліпого [5]. Діяльність церковних судів була досліджена Я. Щаповим [8]. Розвиток церковно-державних відносин був відслідкований В. Балухом [1]. В. Демочко зауважив на незалежності великого київського князя від церковної влади [2].

У контексті досліджуваної проблеми варто зауважити, що відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною. Це, вірогідно, стало однією з причин, чому князь Володимир обрав саме східний обряд, адже, з одного боку, він отримував ідеологічну підтримку своїм планам розбудови та централізації влади, а з іншого – відсутність контролю з боку Церкви. Саме така система внутрішнього устрою була найбільш прийнятною для Київської Русі як ранньофеодальної монархії. Прийняття християнства дозволило правителям Києва стати повноцінними гравцями на міжнародній арені тогочасної Європи, а також чітко виписати роль очільника держави та легітимність його влади, закріпивши за ним відповідну офіційну титулатуру [1, с. 26].

Запровадження Володимиром Великим християнства як державної релігії дало також поштовх новим державотворчим процесам, які перетворили Київ у столицю великої та могутньої держави. Церква стала не лише невід'ємною частиною духовного простору а й посіла поважне місце в суспільно-політичному житті Русі, ставши, за влучним висловом академіка П. Толочка, частиною самої держави [6, с. 278].

У цьому контексті вагомою видається проблема становлення церковної ієрархії в Київській Русі. Відповідно до літописної традиції започаткування Київської митрополії відбулося 1037 р. з початком будівництва Софіївського собору. В той же час сучасні дослідники зауважують, що митрополія могла з'явитися дещо раніше. Так, згідно зі свідчень із інших джерел, митрополіча кафедра була створена відразу після хрещення Русі та спорудження Десятинної церкви [1, с. 33–34]. Зцією тезою, зокрема, погоджується В. Демочко [2, с. 28]. Дослідник стверджує, що формування Київської митрополії відбувалося «за обережних пошуків взаємоприйнятних шляхів співробітництва між церквою та державою» [2, с. 28]. Так, намагаючись уникнути залежності від Візантії, князь Володимир спочатку надає під резиденцію митрополиту як ставленику Константинопольського патріарха Переяслав; лише згодом, за князювання Ярослава, вона перенесена до Києва.

Його наступник на київському престолі – Ярослав Мудрий домігся затвердження очільником митрополії русича – Іларіона. У той же час варто зауважити, що переважна більшість митрополитів Київської Русі все ж надсилалися

з Константинополя. Як наслідок, іноді виникали суперечності між київськими князями та патріархом. Так, до прикладу, сталося у випадку висвячення на митрополичий престол Климента Смолятича у 1147 р. Ця історія мала тривале продовження. Після чергового захоплення Києва Юрієм Долгоруким у 1155 р. митрополію очолив ставленик Константинополя Костянтин. Після смерті Юрія Київ перейшов під владу Ростислава Мстиславовича, який хотів повернути на посаду Климента, але константинопольський патріарх прислав Іоана. Князь був змушений погодитися з цією кандидатурою, але попередив, що у разі повторення ситуації «без призволення нашого і всупереч правилам святих апостолів, ми не приймемо його, а будуть вибирати єпископи» [3, с. 285].

Безпосередньо Київська митрополія підпорядковувалася Константинопольському патріархату, але цей факт не мав обмежувати права київського князя. Формально митрополит міг вільно проводити церковно-адміністративну діяльність, створюючи єпископські кафедри та призначаючи їхніх очільників. Відповідно, він отримував право обирати тих, хто очолить єпископії. До прикладу, у 1104 р. митрополитом став Никифор, який прибув до Києва у грудні, скоріш за все з Константинополя, а уже на початку наступного року він призначив нових єпископів у Володимирі, Переяславі та Полоцьку [3, с. 160].

Єпископи Київської Русі вважалися високопоставленими церковними сановниками, своєрідними духовними князями, влада яких могла прирівнятися до влади місцевого князя. Єпископ мав власну адміністративно-управлінську структуру, яка у дечому нагадувала князівську. Внутрішній устрій церковно-адміністративних областей цілком відповідало політико-адміністративному поділу земель-князівств на волості й погости. В основі організації єпархіальної області перебували парафії, підпорядковані намісниками єпископа. Такі локальні церковні осередки відповідали областями князівських намісників чи посадників. Отже, пристосовуючись до тогочасних суспільно-політичних умов Київської Русі, православна Церква збудувала свою структуру за феодално-ієрархічним зразком, копіюючи в основному державну ієрархію князівства [2, с. 28].

Загалом, розбудова Київської митрополії суттєво поглибилася вже за наступника Володимира – кн. Ярослава. Вона суттєво розширила сферу дії візантійського церковного правопорядку, розбудовуючи мережу єпархій. Так, перші єпископії з'явилися в Новгороді та Білгороді, що поблизу Києва, а згодом вони були закладені в Чернігові, Полоцьку, Турові та ряді інших міст. Як уже зазначалося, спочатку вищі церковні посади, зокрема й митрополичий престол, віддавалися переважно вихідцям із Візантії (із 23 митрополитів, які очолювали руську церкву в домонгольський період, 17 були греками, національність трьох не встановлена й лише троє були русичами [2, с. 28]). Митрополит висвячувався Константинопольським

патріархом, призначався патріаршим собором та інтронізувався на кафедрі в Києві, у Софіївському соборі, за погодження князя [2, с. 28]. Як наслідок, нововисвячені митрополити були змушені шукати шляхи налагодження плідних взаємин з князівською владою, від якої вони залежали насамперед економічно.

Діяльність вищих церковних єреїв була у залежності від князя, який часто міг не рахуватися з їхньою думкою. Так, у 1051 р. Ярослав Мудрий самостійно поставив на митрополичий престол русича Іларіона. Через століття на церковному соборі 1147 р. у Києві митрополитом було обрано та висвячено без благословення Константинопольського патріарха постриженника Зарубського Пречистенського монастиря Климента Смолятича, за безпосередньої ініціативи князя Ізяслава Мстиславовича. Таке рішення не було підтримане частиною вищих сановників Церкви, а у 1149 р. перед наступом Юрія Долгорукого на Київ князь разом із сім'єю та митрополитом виїхав до Володимира [3, с. 225]. У період роздробленості Київської Русі присутність поряд з князем очільника руської церкви, очевидно, мала на меті підтвердити легітимність його прав на великокнязівський престол.

Поступово призначення єпископів стало переважно прерогативою князя, хоча відповідно до норм канонічного права, їх мали обирати на архієрейському соборі за участі усіх єпископів.

Упродовж тривалого періоду вищі церковні ієрархи були радниками князя та могли впливати на його рішення. Першим літописним прикладом цього стала ситуація з відміною Володимиром після хрещення смертної кари і заміною її на віру – грошовий штраф. Це, як подає літописець, призвело до росту злочинності. Тоді єпископи звернулися до князя: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш? [...] Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир прислухався до них і відмінив віри [3, с. 71].

Про важливість церковнослужителів у розбудові Київської держави свідчить той факт, що князь Ярослав, утверджуючись на престолі, розсилав своїх синів намісниками в різні князівства у супроводі призначених за порадою митрополита Іларіона єпископів. До прикладу, у 1034 р. князь поставивши свого сина Володимира князем у Новгороді, Ярослав відправив разом з ним до міста і нового єпископа – Луку Жидяту [3, с. 88]. Передбачалося, що єпископ стане підтримкою й опорою для князя. Як наголосив сам єпископ Лука у своїх настановах він, з одного боку, закликав новгородців шанувати князя, а з іншого – вимагав від влади милосердя до підлеглих, чесного суду, соціальної справедливості [4, с. 222, 223].

Завдяки християнізації Русі до держави проникли нові культурні традиції та новації у різних галузях. Так, набуває поширення кам'яне будівництво. Першим мурованим храмом стала Десятинна церква у Києві, побудована ще Володимиром. Відповідно, переймалися

й архітектурні традиції Візантії, що яскраво відобразилося, зокрема, у храмовому ансамблі Софії Київської. Ці тенденції торкнулися не лише княжої столиці. До прикладу, як засвідчив літописець, переяславський митрополит Єфрем провадив активну будівничу діяльність, причому збудував не лише кілька величних храмів, а й «кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані, – сього ж не було в Русі» [3, с. 128]. Тобто мова йшла про будівництво чи не перших фортифікаційних споруд не з дерева, а мурованих.

У першій половині XI ст. у підпорядкування Церкві переходять сімейно-шлюбні відносини, вирішення прав успадкування тощо. Регулювання основних етапів життєвого циклу людини та супроводження їх християнськими обрядами мало на меті привичаїти мешканців Київської Русі до християнських норм і звичаїв [1, с. 37]. Як наслідок, поглиблюється потреба між церковнослужителями та прихожанами у постійних щоденних взаєминах. Наприкінці XII ст. Церква прийняла у своє підпорядкування контроль над службою мір та ваги у містах [1, с. 37], що стало новим етапом у взаємостосунках міських та церковних урядників.

Поступово, зі зміцненням авторитету та впливу Церкви у Київській Русі поряд зі світською юрисдикцією починає функціонувати й єпископська. Межі розподілу справ і норм церковного та світського законодавства були зафіксовані у відповідних кодексах. З одного боку – у Руській Правді, окремих записках права у формі правових звичаїв, а з іншого – у статутах князів Володимира і Ярослава та окремих записів. Разом з тим Церква у своєму правовому полі використовувала візантійські юридичні кодекси і канонічні збірники [1, с. 37].

Відповідно, виникли церковні суди, під юрисдикцію яких потрапили усі, хто був причетний до церковного відомства: як безпосередньо священники, так і ті, хто прислужував або був під опікою церкви [7, с. 857]. Окрему категорію, яка підпадала під судову владу Церкви, становили мешканці земель, які належали церковній організації [8, с. 99]. Ці судові інституції також повністю перейняли вирішення цивільних справ у галузі шлюбного законодавства, віри та моралі [7, с. 857]. Система покарань базувалася на матеріальній основі: винні сплачували грошовий або натуральний штраф [7, с. 857].

Найкраще вплив християнської моралі, принесеної з запровадженням християнства у Київській Русі, відобразився у тексті «Руської Правди». Зокрема, саме завдяки Церкві у світському законодавстві з'явилися положення про захист рабів, адже вона «уважала раба за людину» і, як наголосив Й. Сліпий, у цьому збірнику звичаєвого права русичів саме завдяки впливу християнства немає навіть згадки про кривну помсту [5, с. 138].

Вагому позицію займала Церква також у врегулюванні питань, які виникали між різними князями, особливо у період роздробленості Київської Русі. Так, у 1096 р., як засвідчив літопис, князі Святополк і Володимир вирішили в Києві

«урядитися про Руську землю перед єпископами, ігуменами, перед мужами отців своїх і перед городянами». Отож, як бачимо, духовенство приймало участь у радах та вічах [3, с. 139].

У 1097 р. після осліплення Василька за наказом київського князя Святополка Володимир Мономах разом зі своїми братами вирішив здійснити похід на Київ. За переказами, щоб відвернути похід, кияни послали на переговори до Володимира Всеволодовича княгиню Анну та митрополита Миколая. Їм нібито вдалося відмовити Володимира від задуму, який загрожував черговим кровопролиттям. За свідченням літописця на рішення князя вплинули повага до княгині та авторитет митрополита, якого «[...] він так само поважав, [його] сан святительський, і не ослурався мольби його» [3, с. 150].

Через кілька років, у 1101 р., конфлікт між київським князем Святополком і Ярославом Ярополчичем було залагоджено завдяки митрополиту Миколаю та ігуменам, які привели Ярослава до присяги «перед гробами святих Бориса і Гліба» [3, с. 155].

1127 р. розгорівся конфлікт між чернігівськими князями Всеволодом Ольговичем та Ярославом Святославичем, які намагалися заручитися підтримкою Мстислава Київського. Аби уникнути чергової міжкнязівської уособиці, у Києві зібрався «весь собор єрейський» (митрополита у той час не було) і відмовив Мстислава виступити війною на боці Ярослава [3, с. 183].

У 1136 р. представники чернігівського роду Ольговичів розпочали військові дії проти київського князя Ярополка Володимировича. Однак до кровопролиття не дійшло, оскільки сторони дійшли згоди «і цілували вони хреста межі собою, коли між ними ходив смиренний митрополит Михаїл із хрестом» [3, с. 189]. Тобто завдяки втручанням митрополита, який, судячи зі всього, мав значний авторитет та міг впливати на важливі політичні рішення князів, адже міжкнязівська війна цього разу так і не розпочалась.

Церковні євреї часто виступали і у якості дипломатів. Так, у 1140 р. митрополит Михаїл представляв київського князя В'ячеслава на переговорах з Всеволодом Ольговичем, який вів своє військо на Київ. Завдяки його посередництву князям вдалося мирно вирішити конфлікт і поділити між собою волості [3, с. 191]. Інший приклад – у 1141 р. новгородський єпископ Нифонт був надісланий до князя Всеволода Ольговича на переговори щодо призначення його сина Святослава князем у Новгород [3, с. 193]. За 1160 р. [3, с. 280] є згадка про те, що князем Романом Ростиславичем було скеровано «попа свого» на переговори з князем Із'яславом.

Виступали церковнослужителі у якості перемовників і для міської громади. У 1154 р. після поразки київського кн. Ростислава від Із'яслава київський престол залишився вакантним. Кияни, остерегаючись нападів половців, відправили на перемови до Із'яслава єпископа Деміана канівського, який запросив до Києва

цього чернігівського князя [3, с. 263]. Очевидно, що у випадку відсутності князівської влади вище духовенство могло представляти громаду у зносинах з іншими князями для вирішення важливих державно-політичних справ.

Утвердження християнства у Київській Русі вплинуло і на трансформацію стародавніх звичаїв. Так, язичницький звичай скріплення домовленості поцілунком перетворився у хресне цілування, за свідченням літописця, це мало місце, зокрема, у 1067 р. при підписанні князівського договору [3, с. 104, 106]. У літописах згадуються також документи під назвою «хресні грамоти» [3, с. 257] – договори, які визначали умови миру між князями. Відповідно, існував ритуал скріплення таких угод цілуванням хреста, що мало стати запорукою їхнього дотримання. Порушення хресного цілування часто ставало приводом до міжкнязівських усобиць. Вважалося, що воно також могло накликати на відступника кару Божу, як це сталося у випадку з Володимиром Володаревичем.

У 1097 р. н відбувся Любецький князівський з'їзд, на якому вирішувався ряд важливих для подальшого існування Київської Русі питань. Для затвердження його рішень князями був здійснений обряд хресного цілування, що мало стати запорукою дотримання умов [3, с. 146].

У Київській державі досить швидко набула поширення традиція поклоніння мощам святим та паломництво до них, особливо з нагоди важливих подій. До прикладу, князь Святополк мав звичку перед військовими походами поклонятися гробу Феодосія Печерського та брати благословення в ігумена Києво-Печерського монастиря [3, с. 162].

Важливе місце у князівських родинах починає займати духовне наставництво священників, які були для них важливою моральною підтримкою. Як оповідає літопис, у 1113 р. печерського ігумена Феоктиста поставили єпископом у Чернігів: «І рад був князь Давид Святославич і княгиня Феодосія, бо він був її отцем духовним» [3, с. 170].

Збереглися також свідчення про те, що священники приймали участь у військових походах. Зокрема, описуючи похід руських князів під керівництвом Володимира Мономаха на половців у 1111 р., літописець повідомив, що готуючись до бою, князь наказав «попам своїм співати тропарі, і кондаки хреста чесного і канон святій Богородиці» [3, с. 166].

Отже, обрання Володимиром Великим у якості державної релігії Київської Русі православ'я за східним зразком стало підвалиною для подальшого зміцнення та централізації його влади. Візантійська модель формування взаємин між Церквою та світським правителем дозволила Києву рухатись відмінним від Західної Європи шляхом. Київські князі вже досить швидко отримали змогу призначати власних ставленників на митрополічу кафедру, таким чином зміцнюючи свої позиції у руському суспільстві. Вагому роль київські митрополити відіграли в період роздробленості Русі. Використовуючи свій моральний вплив для подолання конфліктів між удільними князями.

Найпомітніше запровадження християнства відобразилося в кодифікації звичаєвого права русичів.

Серед перспектив подальших досліджень потребує вивчення проблема особистісних стосунків великих київських князів з митрополитами, та вплив останніх на внутрішню політику очільників Київської Русі.

#### Список використаних джерел

1. Балух, В., 2014. 'Еволюція державно-церковних відносин у Київській Русі з кінця X до першої половини XIII ст.', *Релігія та соціум*, №1–2, с.33–41.
2. Демочко, В., 2009. 'Київська Русь і християнство', *Волинські історичні записки*, Т.2, с.24–32.
3. 'Літопис руський', 1989, за іпат. списком пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич], Дніпро, Київ, Т.XIV, 590 с.
4. 'Повчання архієпископа Луки до братії', 2001, переклад О. Сліпушко. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т., Дніпро, Київ, Т.1. X–XV ст. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко, с.222, 223.
5. Сліпий, Й., 2003. 'Історія вселенської церкви на Україні', Рим, Т.2, с.138.
6. Толочко, ОП., Толочко, ПП., 1998. 'Київська Русь', Київ: Вид. дім «Альтернативи», Т.4, 352 с. (серія «Україна криз'я віки»: В 15 т.).
7. Ціщора, Т., 1988–1989. 'Збірник праць Ювілейного конгресу', Мюнхен, 1002 с.
8. Шапов, ЯН., 1989. 'Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв.', Москва: Наука, 232 с.

#### References

1. Baluh, V., 2014. 'Evoljucija derzhavno-cerkovnyh vidnosyn u Kyi'vs'kij Rusi z kincja H do pershoi' polovyny XIII st. (Evolution of state-church relations in Kievan Rus from the end of X to the first half of the XIII century)', *Religija ta socium*, №1–2, s.33–41.
2. Demochko, V., 2009. 'Kyiv's'ka Rus' i hrystytjanstvo (Kievan Rus and Christianity)', *Volyns'ki istorychni zapysky*, Т.2, s.24–32.
3. 'Litopys rus'kyj (Russian chronicle)', 1989, za ipat. spyskom per. L. Mahnovec'; [vidp. red. O. V. Myshanych], Dnipro, Kyi'v, T.XIV, 590 s.
4. 'Povchannja arhijepyskopa Luky do bratii' (Prophecy Archbishop Luke to the Brotherhood)', 2001, pereklad O. Slipushko. Tysjacha rokov ukrai'ns'koi' suspil'no-politychnoi' dumky: u 9 t., Dnipro, Kyi'v, T.1. X–XV st. / peredm. O. Slipushko, V. Jaremenko; upor. prym. O. Slipushko, s.222, 223.
5. Slipyj, J., 2003. 'Istorija vselens'koi' cerkvy na Ukrai'ni (History of the universal church in Ukraine)', Rym, T.2, s.138.
6. Tolochko, OP., Tolochko, PP., 1998. 'Kyiv's'ka Rus' (Kievan Rus)', Kyi'v: Vid. dim «Al'ternatyvu», Т.4, 352 s. (serija «Ukrai'na kriz' viky»: V 15 t.).
7. Ciccjura, T., 1988–1989. 'Zbirnyk prac' Juvilejnogo kongresu (Collection of works of the Jubilee Congress)', Mjunhen, 1002 s.
8. Shhapov, JaN., 1989. 'Gosudarstvo i cerkov' Drevnej Rusi X – XIII vv. (The State and the Church of Ancient Russia of the 10th – 13th Centuries)', Moskva: Nauka, 232 s.

\* \* \*